

UOT 82-1.512.162

NİZAMİ VƏ ŞƏRQ FOLKLOR ƏNƏNƏLƏRİ

Ülkər BAXŞIYEVA*

Açar sözlər: Nizami, Xəmsə, Şərq, ənənə, şeir

XÜLASƏ

Nizami yaradıcılığı XII əsrdə Şərq ədəbiyyatına tamamilə yeni mövzular, obrazlar, humanitar-bəşəri ideyalar gətirmiş, elə öz çağından başlamaqla tezliklə mənsub olduğu ədəbi-estetik məkanın, bütün Şərqin sərhədlərini aşaraq, dünyanın oxuduğu, zövq aldığı, təsirləndiyi və öyrəndiyi dahi sənət nümunəsinə çevrilmişdir. Nizami yaradıcılığına Şərq folklorunun və yazılı ədəbiyyatının da təsiri olmuşdur. Məqalədə Nizamının yaradıcılığında Şərq folklor ənənələrinin təsir məqamları araşdırılmış və müqayisəli şəkildə təhlilə cəlb olunmuşdur.

Nizami “Xəmsə”də türklərlə bərabər bütün xalqların milli ləyaqətini tərənnüm etməklə Türklüyə, insanlığa yeni abidə qoymuş oldu. Nizami yaradıcılığının mövzu dairəsində xalqlara və insanlara baxış bucağında bərabərlik, humanizm, müsbət əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərin təbliği, Xeyir-Şər motifləri mərkəzi yeri tutur. Bunun səbəbini Nizami şəxsiyyətinin, milli kimliyinin saflığı və aliliyində axtarmaq lazımdır. Nizami yaradıcılığında milli folklor yaddaşına, Şərq folklor ənənələrinə əsaslanmaqla öz millətini, xalqını millətlər içərisində zirvəyə qaldırmış oldu. Nizami “Xəmsə”də türk və Şərq folklor nümunələri üçün xarakterik olan humanizm, insansevərlik, xeyirxahlıq, haqsevərlik kimi ideya və xarakterləri əsərlərinə gətirməklə ədəbiyyatda yeni bir yolun başlanğıcını qoymuş oldu.

Giriş

Nizami yaradıcılığı XII əsrdə Şərq ədəbiyyatına tamamilə yeni mövzular, obrazlar, humanitar-bəşəri ideyalar gətirmiş, elə öz çağından başlamaqla tezliklə mənsub olduğu ədəbi-estetik məkanın, Şərqin sərhədlərini aşaraq, bütün dünyanın oxuduğu, zövq aldığı, təsirləndiyi və öyrəndiyi dahi sənət nümunəsinə çevrilmişdir.

Nizami yaradıcılığında folklor elementləri Türk folklor ənənələri ilə bilavasitə bağlıdır. Nizami yaradıcılığına Şərq folklorunun və yazılı ədəbiyyatının da təsiri olmuşdur. Bu yazılı ədəbiyyat nümunələri içərisində Firdovsinin “Şahnamə” əsəri ilə bəzi müqayisə oluna biləcək məqamlar diqqətimizi çəkir. Belə ki, Nizami “Xəmsə”sindəki bəzi qəhrəmanlar, süjetlər Firdovsinin “Şahnamə”sində də mövcuddur. Lakin şair özü onların fəlsəfi-bədii, konseptual-poetik ideyalar baxımından Firdovsi qəhrəmanlarından tamamilə fərqləndiyini, bu obrazları Firdovsi qəhrəmanlarından fərqli şəkildə yenidən yaratdığını və yeni ideyaların daşıyıcısına çevirdiyini də vurğulamışdır. O, öz əsərlərində “Tuslu ustad”, “Qoca şair”, “Tuslu həkim” və s. adlar altında Firdovsiyə xitab edərək, “Şahnamə” ilə “Xəmsə”nin eyni mövzuda olan fərqli poetik hadisələr olduğunu göstərir. Bu cəhətdən Nizami “Xəmsə”sini nəzirə adlandırmaq düzgün deyildir. Firdovsi və Nizami yaradıcılıqlarını qarşılıqlı şəkildə müqayisə edən tədqiqatçıların da heç biri indiyədək bu fikirdə olmayıb.

Nizamının “Şahnamə”yə müraciəti, onun mövzu və obrazlarından istifadəsi dahi Azərbaycan mütəfəkkirinin şüurlu seçimidir: obrazlar süjetlər, mövzular götürülmüş və tamamilə yeni poetik konsepsiyalara çevrilmişdir. Başqa sözlə, Firdovsi yaradıcılığının Nizami yaradıcılığına təsiri təkcə

* F.ü. f.d., ADPU Filologiya fakültəsi, “Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası” kafedrası
E-mail : ulker.baxsiyeva@mail.ru

ədəbi təsir faktoru ilə məhdudlaşmayıb, daha geniş mənə səviyyələrini əhatə edir. Nizami də Firdovsi kimi farsca yazıb -yaratmışdır. Nizami ruhu və cismi ilə türk olmuşdur. Onun əsərlərini fars bədii poetikasının qəlibləri əsasında gerçəkləşdirməsinin səbəbi, dövrünün tələbi ilə bağlı olmuşdur. Lakin Nizami farsdilli Şərq şerinin bədii-estetik istiqamətini dəyişmiş, Azadə Rüstəmovanın yazdığı kimi, *“əvvəlki şeirdən fərqlənən, yeni məktəbin özülünü qoymuşdur”* (6, s. 47).

“Dahi Nizami “Xosrov və Şirin”, “Yeddi gözəl” və “İskəndərnamə”sində Firdovsi qəhrəmanlarına müraciət edərək, onlara əbədi həyat bəxş edən naxışlar vurmuş” və ölməz sənətkarı “sözü gəlin kimi bəzəyən tuluş ustad şair” kimi vəsf etmişdir (3, s. 17) deyən Məmməd Mübariz Əlizadə *“Şahnamə”*ni Azərbaycan dilinə etdiyi tərcüməsində yazdığı ön sözdə bu fikirləri qeyd etmişdir.

Nizami Firdovsi *“Şahnamə”*sindən mövzular, obrazlar, süjetlər götürmüş, lakin *“Şahnamə”*yə nəzərə yazmamışdır. Əksinə, Nizami *“Şahnamə”* mövzusunda fərqli bir abidə yaratmışdır. Lakin Nizami Gəncəvinin kainatı bu gün belə heyrdə qoyan, keçmiş, bu günü və gələcəyi əhatə edən nəhəng humanitar-bəşəri ideyaları nəyə görə, nə məqsədlə orijinal obrazlarda yox, *“Şahnamə”*dən götürdüyü obrazlarda təcəssüm etdirməsi sual doğurur. Nizamini İran şahlarının tarixinə *“yeni gözəl”* baxmağa nə vadar etmişdir? Dastan üslubunda tərənnüm edilən Firdovsinin obrazlarını yenidən romantik-bədii üslubda yaratmağa nə ehtiyac var idi? Bunlar çox mühüm suallardır?

Firdovsi İranın epik tarixini yaratmaq məqsədilə *“Şahnamə”* əsərini yazmışdır. Lakin *“Şahnamə”*də əks edilən tarix təkcə İranın tarixi deyil, həm də Turanın tarixidir. Firdovsi İran tarixinə möhtəşəm abidə qoysa da, Turan tarixinə isə antiabidə yaratmışdır. Əsərdə İran-Turan müharibələrindən bəhs olunmuşdur. Firdovsi türk tarixinə, türk dövlətçilik ənənəsinə yanaşmada ədalətsizliyə yol vermiş, türkləri və onların dövlətini dünyaya şəri təcəssüm etdirən qüvvə kimi təqdim etmişdir. XI əsrdə Firdovsi *“Şahnamə”*si ilə farsdilli epik şerinin tarixinə möhür vurmuş oldu. Lakin onun bu ədalətsiz yanaşması türk dövlət adamlarını, ideoloqlarını qıcıqlandırsa da, Firdovsi kimi istedadlı şairin qabağına çıxmağa heç bir şairin cəsarəti çatmırdı. Bu tarixi missiyanı XII əsrə dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi həyata keçirdi. Lakin Nizami Firdovsidən fərqli olaraq, *“Xəmsə”*də türklərlə bərabər bütün xalqların milli ləyaqətini tərənnüm etməklə Türklüyə də, insanlığa da abidə qoydu. *“Xəmsə”*də xalqlara və insanlara baxış bucağında bərabərlik, humanizm, Xeyir-Şər dayanırdı. Bunun səbəbini Nizami şəxsiyyətinin, milli kimliyinin saflığı və aliliyində axtarmaq lazımdır. Lakin *“Şahnamə”*də isə İran epik tarixinin ideallaşdırılması prinsipinin qorunması naminə türk xalqlarına yanaşmada ədalətsizliyə məruz qalmanın şahidi oluruq. Nizami yaradıcılığında milli kimliyindən asılı olmayaraq bütün oxuculara hər cür Şər düşüncə və əməllərdən uzaq olmağa, haqqa, ədalətə, düzgünlüyə, Xeyir yola çağırış vardır. Nizami türkləri şerin təmsilçiləri kimi təmsil edən Firdovsidən fərqli olaraq, türkləri dünyada milli, siyasi və mənəvi nizam yaradan millət kimi tərənnüm etmişdir. Bununla da Firdovsinin tarixi ədalətsizliyini aradan qaldırmış oldu.

Y.E.Bertels Nizamının *“Şahnamə”*yə müraciəti ilə bağlı göstərir ki, XII əsrə doğru *“Şahnamə”*nin şöhrəti daha da geniş yayılmışdır. Tam əminliklə söyləmək olar ki, o dövrün bütün böyük Azərbaycan şairləri poema ilə bu və ya digər dərəcədə tanış idilər. *“Nizami də onun yanından ötüb keçə bilməmişdir. Onun poemalarında “Şahnamə” müraciət saysız-hesabsızdır”* (2, s. 130).

Alim göstərir ki, Nizamının Firdovsiyə ilk müraciətinə biz onun ikinci poeması olan *“Xosrov və Şirin”*in giriş hissəsində rast gəlirik (2, s. 132). Y.E.Bertels daha sonra poemadan bu nümunələri verir:

Məlum hekayədir *“Xosrov və Şirin”*,
Dastan yoxdur əsla bu qədər şirin.
Ruhu oxşasa da bu gözəl dastan,
Pərdədə qalmışdı bu gəlin çoxdan.
Tanıyan yoxdur bu gözəl alması,
Bərdədə var idi bir əlyazması.
O ölkənin qədim tarixlərindən
Bu dastanı tamam öyrənmişəm mən.
O yerdə yaşayan qoca adamlar
Təşviq etdi, işə mən verdim qərar (4, s. 48).

Nizami “Xosrov və Şirin” mövzusunun Bərdədə olan bir əlyazma mətnindən götürdüyünü qeyd edir. Sənətkar daha sonra öz əsərini “Şahnamə”dəki Xosrov-Şirin dastanı ilə müqayisə edərək yazır:

Söylərkən o həkim bu xoş dastanı
Çıxarıb içindən eşqi, fəğanı.
Altmış yaşındaydı yazanda bunu,
Saxlaya bilmirdi yayda oxunu!
Altmışda sevginin eşqin həycanı,
Titrədə bilməzdi yorğun qocanı.
Bilici deyəni etmədim təkrar,
Məlum deməkdən kimə fayda var?!
Onun yazdıqları – cəngavər eşqi,
Mənim yazdıqlarım – bir dilbər eşqi (4, s. 48).

Y.E.Bertels yazır ki, Nizamiyə görə, onun sələfi (Firdovsi) Xosrov və Şirin haqqındakı rəvayətin ən yaxşı hissələrindən istifadə etməmişdir. Şair buna onunla aydınlıq gətirir ki, Firdovsi artıq qoca idi və məhəbbət əfsanələri onu özünə cəlb etmədi (2, s. 134).

Firdovsinin “Xosrov-Şirin” dastanını Nizami – cəngavər eşqi, özünün əsərini isə “dilbər eşqi” adlandırmışdır.

Şair bu adlandırma ilə demək istəmişdir ki, Firdovsi öz əsərində heç də ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanan eşq mövzusunun yazmaq deyil, İranın siyasi-milli, hərbi, teokratik-ideoloji tarixini yazmaq məqsədi daşımışdır. Nizami öz poemasını “dilbər eşqi” adlandırmaqla, insanların milli kimliyinin fəvqündə ilahi eşqin dayandığını bildirmək istəmişdir.

Beləliklə də şairin “Onun yazdıqları – cəngavər eşqi, // Mənim yazdıqlarım – bir dilbər eşqi” misraları çox dərin milli-siyasi, ideoloji-fəlsəfi mətləbləri və məsələləri ifadə etmişdir. Y.E.Bertels də bu müqayisəsi ilə bağlı yazır ki, “Nizami öz poemasında qarşısına qoyduğu vəzifə ilə kifayətlənərək, Firdovsi tərəfindən təsvir olunmuş siyasi hadisələri ətraflı şəkildə izah etməyə ehtiyac görmür” (2, s. 134).

Nəticə

Y.E.Bertels Nizaminin məqsədini və fikir altında fikir, obraz altında obraz yerləşdirmə istedadını çox gözəl anlamış və şərh etmişdir.

O, Xosrov və Şirin obrazları haqqında yazır: “*Həqiqətən də, Nizami Firdovsi hekayəsinin heç bir detalını da təkrarlamamış, bütün diqqətini Xosrov və Şirinin qarşılıqlı məhəbbətinə yönəltmişdir*” (2, s. 219).

Zəhra Allahverdiyeva “Nizami Gəncəvi və Əbülqasım Firdovsi” oçerkində (1) bu iki şairin yaradıcılıqları üçün ortaq olan mövzuları, süjetləri, obrazları bədii faktlar əsasında müqayisəli şəkildə təhlil etmişdir. Eyni məsələlərə müxtəlif yanaşmaların bədii-estetik, ədəbi-fəlsəfi, tarixi-mədəni və s. səbəblərini araşdırmışdır.

Z.Allahverdiyeva Firdovsinin əsərində “fars təəssübkeşliyinin” bədii-estetik meyar olması qənaətinə gəlmişdir. Bu cəhətdən, alimə görə, o, Şərq ədəbiyyatının əski ənənələrini dirçəltməyi öz amalına çevirsə də, “*Firdovsinin bir çox məsələlərə dar çərçivədə yanaşması, tarixi faktlara münasibətdə fars təəssübkeşliyi onu reallıqlardan uzaqlaşdırmışdır*” (1, s. 692).

Nizami və Firdovsi yaradıcılığına müqayisəli şəkildə və şüubilik ideologiyasına nəzərən yanaşsaq, fars şüubiliyinin ədəbiyyatdakı, bəlkə də, ən qüdrətli nümayəndəsi kimi Əbülqasım Firdovsinin hesab edə bilərik. “Şahnamə” əsəri ərəblərə və türklərə qarşı şüubiliyin mövcudluğunun nümunəsidir.

Şüubiyyə ərəb millətçiliyi kimi ortaya çıxsada, ərəblərə və türklərə qarşı Firdovsinin şüubilik mövqeyi eyni dərəcəni təşkil edir. A.Qasımovaya görə, bunun səbəbi ərəblərin xilafətdə artan narazılıqları yatırmaq üçün türk hərbciləri ilə ittifaqa girməsi olmuşdur. Müəllif göstərir ki, “Şahnamə”

əsəri farsın öz keçmişi ilə öyünmə səbəbi olmuşdur . Bu əsər qədim fars xanədanlarına nostalji hissini ifadə edən, keçmişlə öyünən fars toplumunun öz mövcud durumu ilə barışa bilməməsini göstərən, bu səbəbdən *“siyasi rəqiblərə – ərəb və türklərə qarşı gizli və aşkar kin nümayiş etdirən bir əsərdir”* (5, s. 400).

Aida xanım Firdovsi ilə Nizaminin, *“Şahnamə”* ilə *“Xəmsə”*nin arasındakı fərqə aydınlıq gətirərkən *“ərəb və türklərə qarşı gizli və aşkar kin”*in mövcudluğunu çox düzgün vurğulamışdır. Bu *“kin”* Firdovsi ilə Nizamini bir-birindən ayıran sərhəddir . *“Şahnamə”*də fars-İran teokratik ənənələrinin daşıyıcısı olan bütün obrazların emosional-affektiv əsasını bu kin təşkil edir. Nizami isə bütün yaradıcı istedadı, poetik dühası ilə bu kinə qarşı çıxmışdır. Şərq və dünya ədəbiyyatı tarixində xalqların, insanların həyatına, könlünə, düşüncəsinə, bədii zövqünə, estetik düşüncə aləminə məhəbbət, sevgi, sülh bəxş edən möhtəşəm obrazlar yaratmışdır.

Nizaminin *“Xəmsə”*də doğma türk folklor ənənəsinə üz tutmasının əsas səbəbi də elə Firdovsinin türklərə və fars olmayan xalqlara qarşı şüubi mövqeyidir. Bildiyimiz kimi, *“Şahnamə”* başdan-başa folklor yaddaşı, İran-fars epik folklor ənənəsi üzərində qurulmuşdur. Firdovsiyə görə milli yaddaşın əsasını folklor təşkil etmişdir.

Firdovsi *“Şahnamə”*də milli folklor yaddaşına qayıtmaqla öz millətini, xalqını millətlər içərisində zirvəyə qaldırmaq istəyirdi. Lakin öz xalqını zirvəyə qaldırmaq üçün digər xalqlara ədalətsiz yanaşmağa heç bir gərəklilik yoxdur. Nizami isə *“Xəmsə”*də xalqının folklor yaddaşına üz tutdu, türk folklor ənənəsi üçün başdan-başa xarakterik olan humanizm, insansevərlik, xeyirxahlıq, haqqsevərlik kimi ideya və xarakterləri əsərlərinə gətirməklə Firdovsinin ədəbiyyatda yaratdığı şüubilik kinini aradan qaldırmağa müvəffəq oldu . Nizami yaradıcılığı ilə dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə, bəşəriyyətin dünəninə, bu gününə və sabahına işıq tutan, yol göstərən obrazlar bəxş etdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyeva, Z. *“Nizami Gəncəvi və Əbülqasım Firdovsi”* oçerki / Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı. Sənətkarın elmi pasportu – 25 (Kollektiv). – Bakı: Elm, – 2021
2. Бертельс, Е.Э. Низами и Физули. Избранные труды / Е.Э.Бертельс.–Москва: Издательство Восточной Литературы, –1962
3. Əlizadə, M.M. Şərq poeziyasının qiymətli incisi / Ə.Firdovsi. *Şahnamə.2 cildə, I cild.* Azərbaycan dilinə tərcüməsi və müqəddimə M.M.Əlizadəninindir. – Bakı: Nurlar, – 2005
4. Gəncəvi, N. Xosrov və Şirin. Tərcümə edəni Rəsul Rza / N.Gəncəvi. – Bakı: Yazıçı, – 1982
5. Qasımova, A. Nizaminin *“Həft peykər”*ində kosmopolitanizm və ərəb anti-şüubiyyə hərəkatı ilə səsleşən məqamlar (Ərəb mənbələri kontekstində) / Nizami Gəncəvi klassik və müasir tədqiqlərdə (məqalələr məcmuəsi). – Bakı: Elm və təhsil, – 2021
6. Rüstəмова, А. Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları (XII-XVII əsrlər) / R.Azadə. – Bakı: Elm, – 1975.

РЕЗЮМЕ**Улькер БАХШИЕВА*****Низами и восточные фольклорные традиции******Ключевые слова:* Низами, Хамса, Восток, традиция, поэзия**

В XII веке творчество Низами привнесло в восточную литературу совершенно новые темы, образы, гуманистические и гуманитарные идеи. Начиная с собственного века, он вскоре перешагнул границы того литературно-эстетического пространства, к которому принадлежал, стал примером гениального искусства, которое мир читал, наслаждался, влиял и изучал. Восточный фольклор и письменная литература также оказали влияние на творчество Низами.

В статье исследованы и включены в сравнительный анализ точки влияния восточных фольклорных традиций на творчество Низами. Прославляя вместе с тюрками национальное достоинство всех наций в «Хамсе», Низами оставил новый памятник тюркизма и человечности. Равноправие, гуманизм, пропаганда положительных нравственно-духовных качеств, мотивы Добра и Зла занимают центральное место в творчестве Низами. Причину этого следует искать в чистоте и превосходстве личности Низами и национального самосознания. Низами, опираясь на национальную фольклорную память и восточные фольклорные традиции, поднял свою нацию и народ на вершину среди народов. В «Хамсе» Низами начал новый путь в литературе, привнеся идеи и образы гуманизма, человеколюбия, доброты, справедливости, характерные для образцов турецкого и восточного фольклора.

SUMMARY**Ulkar BAKHSHIYEVA*****Nizami and Oriental Folklore Traditions******Keywords:* Nizami, Khamsa, East, tradition, poem**

Nizami creativity had brought completely new topics, images, humanitarian ideas to the Oriental literature in XII century. Since its appearance, it went beyond the literary aesthetic space, the borders of the whole East and became an example of art which the world reads, enjoys and is influenced by and learns from it. The Oriental folklore and written literature had influenced the Nizami's creativity. In the article, the impact of Oriental folklore traditions on Nizami's works has been investigated and comparatively analyzed.

In "Khamsa," Nizami by glorifying the national dignity of all nations along with the Turks has left a new monument to humanity. In Nizami's works equality, humanism, promotion of positive moral and spiritual qualities, motives of good and evil occupy a significant place. The reason of this approach is something that we should look for in his own personality and identity. Nizami by depending on national folklore memory, Oriental folklore traditions put his own nation over the top. Nizami in the "Khamsa" by inserting some ideas and characters such as humanism, philanthropy, benevolence, and justice that are characteristic of Turkish and Oriental folklore examples into his works started new path in literature.